

UDK 821.163.4(497.16).09

Petrović Njegoš P. II

Pregledni rad

Danilo RADOJEVIĆ (Podgorica)

Dukljanska akademija nauka i umjetnosti

SAVIĆ MARKOVIĆ ŠTEDIMLIJA O NJEGOŠU I CRNOJ GORI NJEGOVA VREMENA

Proučavanje Njegoševa državničkog i pjesničkog puta vršio je Savić Marković Štedimlja u međuratnome periodu, od 1931. do 1940. godine, a zatim poslije izlaska iz ruskih i jugoslovenskih zatvora, od 1960. do 1969. godine. U člancima koji su nastajali prije Drugoga svjetskog rata preovlađuje publicistički metod koji sadrži i polemičke elemente. Ti su članci i obimom kraći. U drugoj fazi svoga rada, kad je mogao, zbog sudske zabrane, da objavljuje samo pod pseudonimom, nastajale su radnje koje su rezultat arhivskoga i drugoga istraživanja. U njima je Savić Marković donosio do tada nepoznate činjenice iz Njegoševa života. Ove radnje, svojim bogatstvom novih viđenja činjenica, kao i naučnom obradom predstavljaju nezaobilaznu dopunu odabrane literature o Petru II Petroviću Njegošu.

Ključne riječi: *Savić Marković Štedimlja, Petar II Petrović Njegoš, crnogorska književnost*

Od malo godina svoga slobodnog življenja Savić Marković Štedimlja posvećivao je veliki dio izučavanju i rasvjetljavanju činjenica iz života i pjesničkoga djela Petra II Petrovića Njegoša. Desetogodišnjim tamnovanjem u sovjetskim gulazima, a zatim na Golom Otoku, bio je prekinut njegov stvaralački rad.¹ O svojim stradanjima u gulazima Savić Marković

¹ Savić Marković Štedimlja (Stijena, Piperi, Podgorica, 12. I 1906 – Zagreb, 25. I 1971), publicista i književnik. Pošto je završio osnovnu školu u rodnome mjestu, učio je gimnaziju u Podgorici, Peći, Nišu, Aleksincu, Jagodini i Leskovcu. Bio je isključivan iz škola zbog komunističkoga djelovanja. Prava i filozofiju studirao je na Sveučilištu u Zagrebu. Na početku svoje knjige *Crna Gora u Jugoslaviji* (1936), donio je kratke bibliografske podatke o sebi: „Pisao je pjesme, novele, kritike i članke u raznim listovima i posebno. Dosad je objavio knjigu stihova *Rub jave* (1929), političku brošuru *Gorštačka krv – Crna Gora 1918–1928* (1928), knjigu članaka i polemika o umjetničkom i kulturnom životu Crne Gore *Skidanje maske* (1932); iz oblasti književne kritike, brošure: *Simulanti u socijalnoj literaturi* (1932), *Mistifikatori likvidiraju umjetnost* (1934) i *Antikrležijanci* (1933), zatim

napisao je dvotomno djelo.²

Prvi članak o Njegošu objavio je 1931. godine.³ U tome tekstu on piše o razlikama između *Gorskoga vijenca* i Mažuranićeva spjeva *Smrt Smail-age Čengića*, na osnovu primjene crkvenog obreda *pričešća*.⁴ On zapaža da se u Njegoševu djelu *pričešćivanje* ratnika događa nakon njihova povratka iz okršaja u koji su pošli „bez ispovijesti i priprave“, a u Mažuranićevu spjevu

zbirku eseja o jedanaestorici hrvatskih pjesnika *O nama govore pjesnici* (1932) i brošuru *Školovanje crnogorske omladine* (1935).⁵ Nakon navedenih knjiga i brošura, Sav. Marković je do Drugoga svjetskog rata objavio i djela: *Osnovi crnogorskog nacionalizma* (1937), *Crnogorske štamparije* (1938), *Božidar Vuković i mletački štampari u XVI vijeku* (1939) i *Tragom Popa Dukljanina* (1941). Osećajući obavezu da djeluje u interesu Crne Gore, u aprilu 1941. god. u Zagrebu je osnovao Crnogorski nacionalni komitet, a zatim Crnogorski ured, preko kojih je radio na spašavanju od ustaškog terora Crnogoraca, Jevreja i pripadnika pravoslavne konfesije koji su mu se obraćali za pomoć. Period od 1945. do 1955. godine proveo je u gulazima u Sovjetskom Savezu. Pošto je predat jugoslovenskim vlastima, pod optužbom da je saradivao s režimom NDH osuđen je na osam godina strogog zatvora, od čega je izdržao četiri, u Staroj Gradiški i na Golom Otoku. Nakon izlaska iz zatvora sudski mu je bilo zabranjeno da javno djeluje pa je svoje članke, da bi bili objavljivani, potpisivao pseudonimima, koristeći ime svoje žene Ljubice Klančić i rođaka Tomaša Markovića, učitelja. Tokom toga, zrelog perioda svoga naučnog rada, napisao je i posebno značajne radnje o Njegošu. Pod imenom Tomaša Markovića objavljen je prvi tom Savićeva djela *Istorija školstva i prosvjete u Crnoj Gori*, uz recenziju akad. dr Đorđa Sp. Radojičića (Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, Beograd, 1969). Da je uporedo koristio pomenute pseudonime, potvrđuje i podatak da je članak „Njegoševo zanimanje za Lipsku pećinu“ objavio pod imenom Ljubice Klančić (*Naše planine*, 3–4, 1961), a dopunu pod imenom Tomaša Markovića (*Stvaranje*, 9–10, 1961, str. 776–777). Iz srpskih nacionalističkih krugova Sav. Marković uporno je označavan kao „separatista“ i „crnogorski ustaša“ (vidi: R. V. Petrović, *Crnogorske ustaše*, Beograd, 1997). Na prijedlog Blaža Kilibarde, Vlada Republike Hrvatske posmrtno je rehabilitovala Savića Markovića Štedimlju, dodijelivši mu status „bivšeg političkog zatvorenika“.

² *Deset godina u gulagu I i II knj.*, Podgorica 2004. Ovo izuzetno vrijedno svjedočanstvo Savić Marković napisao je u zatvoru, po nalogu UDB-e. Rukopis toga djela priredio je Blažo Kilibarda, a izdavač je Matica crnogorska. U vrijeme priprema za izgradnju Njegoševa mauzoleja na Lovčenu, Kilibarda je bio sekretar Odbora SR Hrvatske za podizanja ovoga spomenika. Građu o radu pomenutoga Odbora prikupio je i priredio za štampu (uz predgovor „Dug prema Njegošu“) B. Kilibarda (*Lovćen, Njegoš, Meštrović*, Zagreb, 2004).

³ Savić Marković Štedimlja, „Neslaganje Njegoša i Mažuranića“, *Letopis Matice srpske*, sv. 1–2, jul – avgust 1931, str. 86–93.

⁴ Tekst „Neslaganje Njegoša i Mažuranića“ Savić Marković prvo je objavio u LMS, a zatim unio u knjigu *Skidanje maske* (Zagreb, 1932, str. 91–96), uklopivši ga u širu radnju pod naslovom „Tajna jedne ‘tajne’“. U tekst je dodao i sljedeću bilješku: „Neki istoričari sporili su da je ikada postojala istraga poturica, barem ne onako kako je to u *Gorskom vijencu* predstavljeno, ali njihove tvrdnje nijesu mogle da se održe na suprot populariziranoj legendi o ovome događaju u Njegoševom spjevu, ma da do sada ničim nijesu njihove tvrdnje opovrgnute. Njegoš je ovaj događaj prosto mogao iskonstruisati da bi dao ‘kostur’ svome djelu po njemu“ (*Skidanje maske*, str. 94).

pričešćivanje boraca učinjeno je prije bitke na Mljetičku: ispovjednik borce pita za grijeh, dajući im oprostaj pošto ih je pozvao na kajanje. Mažuranić se pridržavao redosljeda hrišćanskoga obreda, a Njegoš, piše Savić Marković, „ne priznaje kajanje kao put za očišćenje od grijehova“. Kod Mažuranića borci idu u osvetu, a kod Njegoša oni odlaze u „napadnu borbu“.

Temu *osvete* kod pomenuta dva velika pjesnika, Marković je posvetio posebnu radnju, pod naslovom *Osveta kao kršćanska dužnost*.⁵ U toj raspravi izvršio je komparativnu analizu stava I. Mažuranića u spjevu *Smrt Smail-age Čengića*, preko lika Novice Cerovića, i Njegoševu motivaciju da napiše *Gorski vijenac*. On osnovnu Njegoševu misao oko razrješenja, konflikata u prirodi i ljudskim zajednicama analizira u radnji *Njegoševa formula sile*.⁶ Marković ističe uslovljenost: da je *sila* „izvor slobode“, da se sloboda „održava silom“, a čim iščezne *sila* „iščezava i pravo“. Sloboda se „ne stiče bez sile“. *Sila* se mora koristiti samo do određene mjere, da ne ugrozi slobodu i pravo drugih, jer onda prelazi u tirjanstvo: „To prekoračenje je neke vrste zloupotreba prava, i to Crnogorci, zajedno sa Njegošem, nazivaju ‘tirjanstvom’“.⁷ Savić Marković utvrđuje da crnogorskom misliocu, za utvrđivanje granice upotrebe *sile* služi: „crnogorska etika – čojstvo“. On dolazi do pretpostavke da postoji sličnost između navedene Njegoševu misli i, pola stoljeća docnije, podjele koju je izvršio filozof F. Niče: na *jako* i *slabo* ispoljavanje. Njegoš ne traži od božanstva pomoć pred početak velikog pregnuća jer, po njegovom mišljenju, u čovjeku se sažima „kosmičko jedinstvo svijeta“, a u *Gorskom vijencu* dao je borbu suprotnosti.

S. Marković je zapisao da je smisao *Gorskoga vijenca* – „u buđenju i jačanju sile u Crnogorcima“; međutim, crnogorski narod stalno je bio u vrtlogu borbe za očuvanje slobodne egzistencije, pa bi bila suvišna tako usmjerena poruka Njegoševa djela. Drugo je pitanje – njegova neumoljiva poruka izdajnicima crnogorske slobode. Međutim, Njegoš je u svojoj obuzetosti problemom neslobodnih slavenskih naroda, njima upućivao crnogorski primjer borbene etike. Zato je i posvetio *Gorski vijenac* prahu srpskoga ustaničkog vođe, Karađorđu, kao podsticaj njegovom sinu knezu Aleksandru koji je od

⁵ Savić Marković Štedimlija, „Osveta kao kršćanska dužnost“, *Mladost*, god. XII, br. 9, Zagreb, 1933, str. 207–210.

⁶ Savić Marković Štedimlija, „Njegoševa formula sile“, *Nova Evropa*, knj. XXVI, br. 12, Zagreb, 1933, str. 413–424. Njegoš je bio protivu nasrtanja na slobodu drugih; svoje pjesničko djelo posvetio je borbi za slobodu, kao i borbi u „granicama odbrane“.

⁷ Op. cit., 415.

očevog ubice (Miloša Obrenovića)⁸ preuzeo vazalni status kneževine.⁹ Marković nalazi da su Crnogorci svojom silom stvarali vlastitu slobodu, ali ih je etika čojstva priječila da je zloupotrijebe, a turski osvajač nije poznavao to mjerilo, jer mu je bio primarni cilj pribiranje bogatstva od podređenih naroda, pa je zato postajao tiranin. Njegoš osuđuje imperijalnu strast osvajača i stalno korišćenje nadmoći, jer u ljudskom društvu treba da „umna sila toržestvuje, na suprot zakonu jačega koji vlada u prirodi“, de vlada „divlja pamet“. Marković u navedenom tumačenju kaže da se likovi koji predstavljaju crnogorsku stranu u Njegoševu djelu tome suprotstavljaju; pjesnik čini napor da se očuva sklad i ravnoteža.

Savić Marković je bio podstaknut nekim tumačenjima Jevta Milovića, u knjizi *Veliki uticaj Geteov na Njegoša*, da napiše kritički osvrt.¹⁰ Milović je tvrdio da se „svuda osjeća uticaj“ Getea na Njegošev *Gorski vijenac* i *Šćepana Maloga*, kao i da je naš pjesnik čitao u originalu spjev *Faust*. Upoređujući ta djela, Marković je došao do zaključka da Milović za te teze nije imao „jasnih i određenih dokaza“, jer on, između ostaloga, kaže da je Njegoš za lik vještice u *Gorskom vijencu* našao inspiraciju u *Faustu*. Međutim, primjeri koje je Milović uzeo iz *Gorskoga vijenca* i *Fausta*, nijesu dovoljan dokaz da je Njegoš poznavao to Geteovo djelo. Zato je Savić Marković zaključio da je Milovićeva radnja neutemeljena, jer pitanje „srodnosti između Getea i Njegoša ovim radom nije ni dotaknuto“.¹¹

O pokušaju Stanka Perunovića da dramatizuje *Gorski vijenac*, Marković veli da to Njegoševo djelo nije napisano za pozornicu, pa i ne odgovara po sadržini i načinu obrade za scenu. Zato on misli da dramatizacija *Gorskoga vijenca* treba da bude „posve samostalno i novo djelo“.¹² Perunovićevu tvrdnju da je Njegošu bio cilj da „što ljepše i živopisnije opiše narodne običaje i vjervovanja“, on ne prihvata, dovodeći to u vezu sa onim autorima koji Njegoševo pjesničko djelo pokušavaju da predstave kao da je to „istoriska i naučna istina“. Perunović je takav odnos zasnivao na knjizi književnoga kritičara Pavla Popovića, *O Gorskom vijencu*. U svom kritičkom osvrtu na Perunovićevu dramatizaciju, Marković je objašnjavao scenu u kojoj se javlja sestra Batrićeva

⁸ Kao što je poznato, po nalogu kneza Miloša, Vujica Vulićević je ubio Karađorđa (1817), čiju je glavu odro papužjia Peja, u Beogradu, ispunio je slamom, pa je Miloš tu obrazinu uputio na Portu, što je bio dokaz pokornosti.

⁹ Vidi: Danilo Radojević, „Njegoš, njegovo vrijeme i djelo“, predgovor *Gorskom vijencu*, Školska knjiga, Zagreb, 1981, str. 8.

¹⁰ Savić Marković Štedimlija, „Gete i Njegoš“, Zeta, br. 39, s. 4–5; br. 40, Podgorica, 1934, str. 3–4.

¹¹ Ibidem.

¹² Savić Marković Štedimlija, „Dramatizacija Gorskog vijenca od Stanka Perunovića“, Zeta, br. 52, 53, 54, 1934; br. 3, 4, 1935.

kao pokazatelj da je bilo došlo do gašenja slobode, do „processa propadanja crnogorske sile i nestajanja slobode“, pa da je zato ta scena prijelomni momenat u donošenju odluke o ustanku. Savić Marković misli da bi scena sa sestrom Batrićevom mogla poslužiti kao osnov za dramatizaciju *Gorskoga vijenca*. On ne prihvata preradu koju je učinio Stanko Perunović jer je ostao na govornom iskazu kao bitnom, iako se pozorište, kako Marković misli, „više oslanja na oko nego na uho“. I u eseju „Djelo sestre Batrićeve“, Marković je, upućujući na kompozicionu strukturu *Gorskoga vijenca*, dokazivao da je uloga toga lika bitni dramski elemenat spjeva, jer je bilo došlo do stagnacije volje na skupštini glavara, da se spriječi „opasnost od raspadanja crnogorske državne zajednice“. ¹³ Njegoš je prekinuo to stanje – glasom tužilice, sestre Batrićeve, koja je sa žalbenicama prilazila skupštini. Svojom tužbalicom sestra Batrićeva kaže da će glava njenoga brata biti istaknuta na bedem Travnika, da su već dospjele mnoge glave njegove braće, što znači da je Batrić žrtva neprijateljskog okruženja, ne od „domaćih Turaka“; ali je njihova bliskost nesumnjiva, i to je pokazano u sceni kad Vuk Mandušić pita Arslan-agu, koji je došao na pregovore, da je kupio tako lijepi saruk; ¹⁴ u odgovoru Arslan-aga veli da mu ga je poklonio vezir kad je išao u Travnik, na kome će biti istaknuta glava Batrićeva. Kulminacija dramske napetosti u toj sceni nastaje kad bezimena sestra (njoj Njegoš nije dao ime, da bi postigao opštost borbenoga stava, kad su u pitanju Crnogorke) uzima nož iza pojasa đeda Bajka i ubija se. Da bi taj prijelomni momenat dobio i racionalnu odlučnost, javlja se na sceni iguman Stefan, koji obrazlaže pravo Crnogoraca na slobodu i samostalnost.

Pomenuti esej Savić Marković je završio izvođenjem komparacije dva različita lika, da je istaknut društveni značaj čina sestre Batrićeve, u odnosu na Majku Jugovića iz pjesme usmenog stvaraoca. ¹⁵ Tragika Majke Jugovića je

¹³ Savić Marković Štedimlja, „Djelo sestre Batrićeve“, *Nova Evropa*, br. 11, Zagreb, 26. XI 1935, str. 357–367.

¹⁴ Saruk, tur., tkanina kojom Turci obmotavaju kape, čalma (*Rječnik Njegoševa jezika*, knj. II, s. 255).

¹⁵ Savić Marković Štedimlja u knjizi *Skidanje maske*, u poglavlju „Tajna jedne ‘tajne’“, kritički se osvrnuo na neke stavove srpskoga književnika Dušana S. Nikolajevića o Njegošu i *Gorskome vijencu*, koje je iskazao u članku „Revizija vrednosti Gorskog vijenca“ (*Pravda*, 30. XI, 1. XII i 13. XII 1928). D. S. Nikolajević (1885–1961) slične teze je iznio u brošuri *Njegošev Gorski vijenac* (Beograd, 1923). On, između ostaloga, veli: „Ni umetnik, ni mislilac, ni rodoljub u višem smislu, Njegoš je varvarin jake trezvene pameći“; dalje on kaže da civilizacije nema u *Gorskom vijencu* pa, u očima onoga koji shvata umjetnost i misao, to djelo „ne može biti prava veličina, umetnička i misaona“. Nasuprot *Gorskoga vijenca* Nikolajević ističe epsku pjesmu o majci Jugovića, da je to „jedna od najvećih tvorevina umetnosti vaskolikog čovečanstva“. Posebno treba naglasiti da D. S. Nikolajević tvrdi da Njegoš „nije dostizao one usamljene visine“ narodnih pjesama, već je bio „jedan duh, ali pod lokalnošću“. Te tvrdnje D. S. Nikolajevića podstakle su Savića

pasivna, dok je sestra Batrićeva „najosjetljiviji instrument za mjerenje slobode“ cijeloga naroda, pa njeno samoubistvo daje podsticaj za otpor. Njegoš je taj lik unio u dramski spjev da bi pokazao spremnost i žena na najvišu žrtvu kad je zemlja u takvoj opasnosti, a ne samo da „nariču“.

Savić Marković Štedimlija osuđivao je zloupotrebu Njegoševa pjesničkog djela u političke ciljeve, koji su okrenuti protivu crnogorskoga naroda. Tako on piše o Tomu Oraovcu, o njegovoj upotrebi Njegoša za opravdanje svoga političkog djelovanja. On upoznaje čitaoce o metodama rada Oraovca koji je tada (1935) bio predsjednik Društva za proučavanje istorije Crne Gore u Beogradu, pa kaže da „nikad u svojim napisima ne navodi izvore, pomoću kojih bi se moglo kontrolisati da li je istina što on govori. A ako sami potražimo te izvore, vidimo redovno da on piše netačno, kako mu se kad sviđi“. ¹⁶ Za ovo skretanje pažnje na (negativni) primjer dovođenja Njegoša u kontekst koji odudara od pjesnikove misli, Marković je bio podstaknut člankom T. Oraovca koji je objavljen u *Pravdi* (1935), u kome se on „javlja kao vatreni branilac vladike Rada“, osuđujući pisanje Vladimira Plamenca, iako je sâm više decenija djelovao protivu opstanka crnogorske države i dinastije Petrović Njegoš. U novoj državi (Jugoslaviji), Oraovac i drugi sudionici uništenja svoje države, ošetili su se zapostavljenim, pa su počeli isticati vrijednosti crnogorske prošlosti i značajne ličnosti. Zato Marković podseća Oraovca na njegovu brošuru, koju je objavio u Njujorku za vrijeme Prvoga svjetskog rata (1917), u kojoj je propagirao falsifikate o crnogorskoj povijesti, pa i da je Njegoš bio protivnik mudrih i pametnih glavara, koje je „preko kupljenih najamnika“ ubijao („vladici se takvi ljudi nijesu dopadali jer je tražio plemensku svađu, da bi tako mogao držati dizgine u ruke“). ¹⁷

Markovića da napiše esej o sestri Batrićevoj iz *Gorskoga vijenca*, u kome je taj lik komparirao s likom majke Jugovića.

¹⁶ S. Marković Štedimlija, „Ko kleveta Njegoša?“ – *Zeta*, br. 46, 15. XI 1935, str. 3.

¹⁷ Ibidem. U radnji „Epske kontradikcije Mićuna Pavićevića“, u knjizi *Skidanje maske*, str. 109–152, Savić Marković je analizirao karakter i metode djelovanja M. Pavićevića koji je želio da postigne književni uspjeh zavaravajući neke uticajne ljude da o njemu pohvalno pišu, da je u anegdotama „dao više Crne Gore od vladike Rada, koji je gledao sa prijestola i oltara“. Osnovni podsticaj Štedimlijin da napiše pomenuti tekst, bio je da pokaže namjere Mićuna Pavićevića da preko upornoga izmišljanja anegdota tendencioznog sadržaja, velikim dijelom okrenutih protivu kralja Nikole i Njegoša, ruši njihov ugled kao vladara i književnika. Pavićević je početkom 1916. godine došao na Krf kod izbjegličke srpske vlade, koja ga je uputila u SAD i Kanadu da radi na prikupljanju dobrovoljaca za srpsku vojsku među crnogorskim iseljenicima. Od tada je M. Pavićević radio na realizaciji srpskoga političkog plana o prisajedinjenju Crne Gore Srbiji. Štedimlija zaključuje da je M. Pavićević smatrao da je kralja Nikolu moralno uklonio „prikazujući ga u svim negativnostima u raznim pričama, anegdotama i posebno člancima i publikacijama. A vladiku Rada je prvo kao čovjeka unizio jednom anegdotom ‘Kosijerom po vladici’ (...), a da ga sruši kao pjesnika

Knjiga *Psihologija u Gorskom vijencu* od dr Dragoljuba Brankovića¹⁸ izazvala je Štedimlju da napiše kritički osvrt, u kome konstatuje da je ta knjiga nastala kao nastavak nerazumijevanja Njegoševe misli, koje nalazimo kod Branislava Petronijevića, u čijoj raspravi je Njegoševa filozofija svedena „na obično rezonovanje jednog trezvenog gorštaka“.¹⁹ I za episkopa Nikolaja Velimirovića Marković utvrđuje da je pokušao da Njegoša „pohrišćani, podmećući mu da je bio dualista“. Dalje Marković navodi da je književni kritičar Pavle Popović htio da „naučno objasni“ *Gorski vijenac* i da ga dovede do razumijevanja onima kojima „nije u prirodi niti u karakteru da shvate ovog crnogorskog mislioca“. Marković misli da se pokazuje težnja da se Njegoš „skine sa svoje lovcenske visine, da bi se mogao učiniti rođakom, nacionalnim bratom onih čiji duh nije bio niti će u dogledno vrijeme biti kadar da se uspane do Njegoševog mislilačkog prijestola“. Primjera negativnog korišćenja nekog od sadržaja iz djela velikih stvaralaca ima i u drugim sredinama, pa Marković navodi slučaj njemačkoga filozofa F. Ničea, koji je kult „prave, žive sile digao na najveću visinu“, i u vrijeme Prvog svjetskog rata Njemačka ga je „uznosila i slavila“, a djela toga filozofa dijeljena su vojnicima u rovovima, da njima „krijepe svoj ratnički duh“. Savić Marković zaokružuje taj primjer činjenicom da Ničea „slavi Hitlerova Njemačka“, iako taj „veliki pjesnik i filozof nije nikad bio, niti htio biti ono čim ga hoće (učiniti) najdrskiji ugnjetači i ubojice slobode i jakog duha u čovjeku“.²⁰ Značajno je ovaj stav istaći da bi se dobila punija slika o duhovnim opredjeljenjima samoga Savića Markovića Štedimlje, jer je predstava o njemu, iz političkih pobuda, od njegove pojave na publicističkoj sceni smućivana ili falsifikovana. U navedenom tekstu Marković je zaključio da je ista sudbina, kao i Ničea, zadesila i Njegoša, u nekim tendencioznim tumačenjima.

Veoma važnu distinkciju naglasio je Marković kada je napisao da je Njegoš bio patriota, ali da nije bio nacionalista, jer se strasno borio (što se vidi iz njegove obimne prepiske) za slobodu svih ugnjetenih – „bez obzira kojoj su naciji pripadali. On se borio protivu ’turske vjere’, ali ne iz drugih razloga,

najavio je preko časopisa *Naša knjiga* publikaciju ‘Plagijati narodne poezije u *Gorskom vijencu*’ (str. 119).

¹⁸ Izdanje knjižare Geca Kon a. d., Beograd, 1936.

¹⁹ S. Marković Štedimlja, „Degradiranje Njegoša. Psihologija u *Gorskom vijencu* od Dragoljuba Brankovića“, *Zeta*, br. 10, 8. III 1936, str. 3. Kritičke osvrte na Brankovićevu knjigu napisali su Trifun Đukić (*Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, knj. XVI, Beograd, 1936, str. 766–767), Marko Marković (*Slobodna misao*, Nikšić, 2. VIII 1936) i Janko Tufegdžić (*SKG*, knj. XLVII, 1936, str. 404–405). Prof. Dragoljub Branković autor je i knjige *Psihologija u Luči mikrokozmi* (1936); bio je inspektor Ministarstva prosvjete.

²⁰ Ibidem.

nego zato što je za njeno širenje i održavanje bilo tijesno vezano tlačenje i porobljavanje naroda i što je ona dopuštala vršenje tih nečovječnih čina“.²¹

Nepravilna tumačenja Njegoševa shvatanja pojma *genija* podstakla su Štedimlju da tome pitanju posveti posebnu radnju, pod naslovom „Njegoševa teorija genija“.²² On primjećuje da su tumači Njegoševe misli „sveli njegovu teoriju genija na jednu običnu, banalnu misao“, i otklonio je kao „netačnu i nenaučnu“. On komentariše tumačenje B. Petronijevića koji je napisao da ne vjeruje u Njegoševu teoriju genija, koju je on izveo iz poznatih stihova („Iz grmena velikoga lafu izać trudno nie, / u velikim narodima geniju se gnijezdo vie“).²³ Marković polazi od objektivne činjenice da Njegoš nije bio naučnik i teorijski filozof, već pjesnik-mislilac, „u glavnom praktični filozof“; misao je iskazivao u slikama, metaforično, „konstatacijama čovjeka iz svakidašnjeg života“. Njegoš naziva *genijem* nosioca **sile** koja je u stanju da probudi zamrzle snage u narodu, što znači da je pjesnikovo mjerilo genijalnosti „sila, njena moć i intezitet“. Marković dalje veli da narod nasljeđuje učinak onih **sila** koje su bile upotrijebljene u prošlim vremenima. Ali kad u jednom narodu nema takve tradicije, kad su „staze neutrvjene“ – onda je put genija u takvoj sredini teži. Na kraju Marković zaključuje da je netačna tvrdnja da je Njegoš odricao mogućnost pojave genija u malome narodu, već da je geniju teže da se odnjivi u takvoj sredini, ali da „nije i nemoguće“.

Zanimljivo je istraživanje Savića Markovića o uzrocima negativnoga odnosa prema Njegošu i Crnoj Gori talijanskog književnika i političara N. Tomazea. On utvrđuje da neraspoloženje Tomazea dolazi godinu dana poslije poznate bune iz 1848. godine, jer od tada često iskazuje svoje negativno mišljenje o Njegošu, što je nastavio i poslije smrti našega pjesnika (1851). Tomazeo veli da je Njegoš „jak pisac“, ali da je „episkop razbojnik, magnetizovan od petrogradskog Dvora i bečkih bordela, čovjek na kome je bila i barbarska rđa i pakosnica civilizacije“. I pri kraju svoga života Tomazeo je osuđivao Njegoša, da je kupovao „ruskim zlatom francusko vino da loče među golim svojim klisurama“.²⁴

Promjenu ranije prisnoga odnosa Tomazeova, vjerovatno je S. Marković trebao tražiti i u Njegoševu odnosu prema revolucionarnim događajima iz 1848. godine, kad je on nudio pomoć banu Jelačiću. Kao što je poznato, tada je došlo do obnavljanja Mletačke Republike (1848–1849), u čijoj je vladi

²¹ Ibidem.

²² Savić Marković Štedimlja, „Njegoševa teorija genija“, *Zeta*, br.1, 2, 3, 4, od 7, 14, 24, 31. januara 1937.

²³ Dr Pero Šoć, *Posveta 'Gorskom vijencu'*, Beograd, 1951, faksimil prijepisa Posvete, na osnovu koga je cenzura dala odobrenje za štampu.

²⁴ Savić Marković Štedimlja, „Njegoš i Tomazeo“, *Obzor*, br. 186, Zagreb, 1937, str. 1–2.

Tomazeo postao ministar kulture. Poslije ponovne austrijske okupacije Veneције, Tomazeo je prognan na Krf (1849), pa je od tada ponavljao napade na Njegoša. Osim toga, poznato je da je Tomazeo čitao *Gorski vijenac*; vjerovatno nije mogao prihvatiti izrazito negativnu sliku Mletačke Republike koju je Njegoš dao, jer se Tomazeo borio za njenu obnovu i zato stradao.

Članak „Gorski vijenac anatemisan“²⁵ napisao je Marković da bi skrenuo pažnju na etičku osudu *Gorskoga vijenca*, koja se pojavila u zagrebačkom listu *Hrvatska straža*: „Neka dakle ko hoće hvali *Gorski vijenac* sa estetičke strane, etika ga mora osuditi! Zato bi trebalo ovo djelo odstraniti od školske lektire“. Autor navedenoga poziva na proskripciju toga Njegoševa djela, zapisao je da to čini „u ime vjerske tolerancije“. Marković valjano kvalifikuje orijentaciju pomenutoga lista, klerikalce oko njega koji su bili poznati po svojoj netoleranciji, odbacujući taj napad na pjesnika Njegoša. On daje podatak da u to vrijeme *Gorski vijenac* „nijesu osudili ni Muslimani ‘u ime vjerske tolerancije’“.²⁶

S. Marković Štedimlja je pokazivao osobitu energiju pri izučavanju literature o Njegošu i o crnogorskoj prošlosti, pa su zato značajna njegova zapažanja o falsifikatima, nedovoljno potkrijepljenim ocjenama o povijesnim činjenicama i ličnostima. Između dva svjetska rata na te probleme rijetko je skretana pažnja jer je nametan stav da su svi crnogorski problemi postali prošlost, da su riješeni, a rijetki pojedinci koji su pokušavali da se crnogorski narod, njegova prošlost i kultura, ne poništi zaboravom, izazivali su sumnju da nijesu odani novoj državi. Istaknuti pripadnik te grupe intelektualaca bio je i Savić Marković, autor, između ostalog, značajne knjige *Osnovi crnogorskog nacionalizma* (1937).²⁷ On se kritički osvrnuo na način predstavljanja crnogorske prošlosti poljskog naučnika Henrika Batovskoga koji je prikazivao publikacije o Crnoj Gori. Batovski je te svoje članke objavljivao u poljskim časopisima, a autor je i jedinice o Crnoj Gori u velikoj *Enciklopediji političkih nauka*. Marković je u kritičkom osvrtu konstatovao da je Batovski izostavio značajni period crnogorske najstarije povijesti: Dukljansko Kraljevstvo. Ocje-

²⁵ Savić Marković Štedimlja, „*Gorski vijenac* anatemisan“, *Zeta*, god. 8, Podgorica, 21. marta 1937. Tekst iz klerikalne *Hrvatske straže* tada je komentaran u listovima: *Jugoslovenska pošta* (Sarajevo) i *Javnost* (Beograd).

²⁶ Ibidem. Tokom proslave 200-godišnjice Njegoševa rođenja (2013), javile su se oštrije ocjene od navedene anateme pomenutih klerikalaca: Njegoš je od nekih Bošnjaka nazvan „genocidnim pjesnikom“ koga treba odstraniti iz školskih programa. Osudu da je Njegoš „genocidni pjesnik“ valjano je osporio dr Adnan Čirgić, u radnji „Je li Njegoš genocidni pjesnik?“ (*Matica*, časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, god. 55, jesen 2013, str. 547–556).

²⁷ Vidi: Dr Danilo Radojević, *Tri zabranjene knjige Savića Markovića Štedimlje*, izd. DANU, Podgorica, 2008.

njujući taj propust Batovskoga, on kaže da to nije slučajno, jer se pri izradi pomenutog teksta služio *Narodnom enciklopedijom* Stanoja Stanojevića, koja je „krcata tendencioznih pamfleta protivu Crne Gore“.²⁸ Marković se bavio pitanjem da li je ep *Osman* Ivana Gundulića²⁹ uticao na Njegoša, i da li ga je čitao u rukopisu koji je pošedovao.³⁰ Kad je došao u Crnu Goru Antun Mažuranić, Njegoš mu je poklonio primjerak rukopisa *Osmana* koji se u nauci pominje kao „crnogorski rukopis“. Marković misli da se uticaj Gundulićeva *Osmana* može utvrditi u *Gorskom vijencu* jer je Njegoš u crnogorskoj povijesti i literaturi prvi „popularizirao srpsko ime, a nijedno djelo ne bi ga na to moglo podstaći kao *Osman*“ u kojem se opširno govori „o propasti srpske despotovine“.

Emfatični naslov članka „Vatronosne riječi. Njegoš pjesnik slobode“³¹, upućuje na mogući odgovor – zašto je Sav. Marković odlučio da podseti na Njegoševe stihove koje izgovaraju u dva dramatična trenutka vladika Danilo i iguman Stefan. To se događa pred donošenje odluke o udaru na potuđeni dio Crnogoraca, i kad stižu u Cetinjski manastir prvi sudionici ustaničke borbe. Stihovi koje komentariše Štedimlja u navedenom članku, uzimajući ih kao reprezentativne iskaze duševnoga stanja i životnog iskustva tih likova, ne nose u sebi nejasnoće ili dvoslojna značenja, pa se može zaključiti da ih je autor odabrao s ciljem da preko njih asocira na konflikte koji se konstantno zbivaju u povijesnom trajanju. Po tumačenju Sav. Markovića, slijepi iguman Stefan predstavlja glavnoga pokretača borbe, jer on donosi odlučne sudove na osnovu dubljih saznanja o vječnome trajanju suprotnosti, u prirodi i samome čovjeku. Vladika Danilo je lik koji je u fazi sticanja (temeljnih) iskustava. Utvrdivši tu razliku, autor zaključuje da je Njegoš-pjesnik podijelio sebe na dva lika: na vladiku Danila i igumana Stefana. Članak „Vatronosne riječi“ izdvaja se od ostalih tekstova u ovome izboru, po namjeri autora da otkriva pjesnikove poruke koje imaju trajno značenje. Tekst je pisan u mutnom istoriskom trenutku, na početku Drugoga svjetskog rata (1939), pa se nazire intencija autora da pokaže punu aktuelnost Njegoševih pjesničkih rasuđivanja, da se mora biti „naredan“ za sve istorijske izazove.

²⁸ Savić Marković Štedimlja, „Dr Henrik Batovski o Crnoj Gori“, *Zeta*, br. 7, Podgorica, 1938, 3. Henrik Batovski je preveo *Gorski vijenac* na poljski jezik (1932).

²⁹ Savić Marković Štedimlja, „Gundulić i Njegoš“, *Obzor*, br. 42, Zagreb, 1938, s. 1–2. Tekst je objavio i u: *Jadranski dnevnik*, god. V, br. 177, 1938, str. 9.

³⁰ Ep *Osman* nije štampan dvjesto godina, jer je Malo vijeće Dubrovačke Republike priječilo, da ne bi njegov sadržaj izazvao Turke; prvi put je objavljen 1826. godine; do tada je širen i čitan u prijepisima, od kojih je do danas sačuvano blizu 80 primjeraka.

³¹ Savić Marković Štedimlja, „Vatronosne riječi. Njegoš pjesnik slobode“, *Naša zemlja*, god III, br. 2, Beograd, 1939, str. 5–6.

Godine provedene u zatvorima nijesu pogasile Štedimlijin stvaralački duh. Izlaskom iz zatvora nije ukinuto njegovo intelektualno zatočeništvo: priječila ga je sudska presuda da publikuje tekstove pod svojim imenom pa ih je potpisivao imenom svoje supruge *Ljubice Klančić*. Međutim, svestrano poznavanje crnogorske prošlosti, jezika, kulture, otkrivanje arhivske građe, rijetka istraživačka strast, izraziti kritički um – što su sadržavale radnje koje su nastajale u tome periodu, budile su znatiželju uredništava časopisa i listova kojima su upućivane, da otkriju pravoga autora jer je ime *Ljubice Klančić* bilo novo i nepoznato u kulturnom životu jugoslovenskih naroda. Tada je počinjala potraga za ličnošću koja stoji iza toga imena, i, nakon otkrivanja, najčešće bi bila spriječena njegova dalja saradnja, a ima i slučaj da je, zbog vrijednih (novih) podataka, tekst objavljen, ali bez navedenoga Štedimlijinog pseudonima.³² Pod svojim imenom objavio je neke radnje u splitskom časopisu *Crkva u svijetu*, kao što je studija „Zagonetka Popa Dukljanina“. Uz ovu studiju, što je posebno značajno pomenuti, on je objavio crtež lica i naličja pečata dukljanskog vladara arhonta Petra, što je prvi put učinjeno „u našoj povijesnoj literaturi“.³³

Vrijedno je navesti slučaj koji se dogodio samo pola godine prije smrt S. Markovića Štedimlije. U vrijeme širokog otpora podizanju Njegoševa mauzoleja na Lovćenu, objavio je Savić Marković pismo podrške Odboru koji je radio na realizaciji toga velikog kulturnog poduhvata.³⁴ U tome pismu pomenio je zločine koje su činile nad crnogorskim narodom srpske okupacione vlasti pri ugušivanju ustanka za odbranu crnogorske države (1919), pa da je kralj Aleksandar riješio da podigne kapelu, da bi time odobrovoljio Crnogorce

³² Takav slučaj je objavljivanje članka „Drugi Njegošev pogreb“ (*Istorijski zapisi*, knj. XIX, s. 2, Titograd, 1962, str. 291–302), koji nije potpisan ni pseudonimom. Članak je potvrda, iz drugih izvora, istraživanja Rista J. Dragičevića u članku „Prenos Njegoševih kosti na Lovćen“ (*Članci o Njegošu*, Cetinje, 1949, str. 213–217), u kome je utvrdio da je prijenos bio 8. septembra 1855. Tada je glavni urednik *Istorijskih zapisa* bio Mirčeta Đurović. U bibliografiji *Istorijskih zapisa*, čiji je autor bibliograf Vaso Jovović, unijet je pseudonim *Ljubica Klančić* (*Istorijski zapisi*, knj. XXIV, Titograd, 1977, str. 495), jer je vjerovatno Jovović našao sačuvani rukopis.

³³ Savić Marković Štedimlija, „Zagonetka Popa Dukljanina“, *Crkva u svijetu*, br. 1, Split, 1969, str. 67–85. Uz snimak pečata vladara (arhonta) Petra napisao je Marković sljedeće podatke: „Francuski bizantolog Gustave Schlumberger objavio je 1884, u svojoj knjizi *Sigillographie de l'Empire Byzantine* ovaj pečat dukljanskog vladara Petra (Petrislava), koji se tada čuvao u Kabinetu medalja u Berlinu, ali je uslijed raspadanja olovne legure vjerovatno odavna propao. Petar ili Petrislav bio je savremenik makedonskog cara Samuila, a vladao je Dukljom potkraj X ili početkom XI stoljeća. Naslijedio ga je na prijestolju sv. Vladimir, čiji životopis donosi Pop Dukljanin. Ovo je najstarije domaće vrelo za povijest Duklje, iako je na stranom jeziku. Sada se ovdje objavljuje prvi put u našoj povijesnoj literaturi“.

³⁴ Savić Marković Štedimlija, „Znamo tko vodi kampanju protiv Njegoševa mauzoleja“, *Vjesnik*, Zagreb, 26. aprila 1970. Tekst je objavljen i u: *Umetnost*, br. 27–28, Beograd, 1971, str. 141–142.

da „obustave otpor njegovu režimu“. S. Marković je na kraju konstatovao da je ta kapela trag „jednog sramotnog vremena“ koji treba ukloniti, a da je borba protivu Mauzoleja rezultat organizovane velikosrpske kampanje. Na njegovo pismo odmah je, u listu *Pravoslavlje*, reagovao episkop žički Vasilije.³⁵ S. Marković je uputio pismo (odgovor) glavnom uredniku *Pravoslavlja*, Milisavu A. Protiću, 8. juna 1970, ali on nije htio da ga objavi.³⁶

Povodom 110 godina od Njegoševe smrti objavio se Markovićev tekst o drami *Šćepan Mali*, pod imenom Ljubice Klančić.³⁷ On zapaža da je malo pisano o drami *Šćepan Mali*, da je to djelo palo u zašetak ranije objavljenih Njegoševih djela, ili što je to ometala cenzura Bahova apsolutizma. On je otkrio kritiku anonimnoga autora, pod naslovom *Lažni car Šćepan Mali*, koja je objavljena u četiri nastavka, u podlistku bečkog dnevnika *Wiener Lloyd*, od februara 1853, na njemačkom jeziku. Pomenuta kritika do tada u radovima o Njegošu nije pominjana, niti je zabilježena u bibliografijama, pa se može tvrditi da je bila nepoznata. S. Marković je taj članak, nepoznat „književnoj i naučnoj javnosti“, preveo na crnogorski jezik, uz svoje komentare, skrećući pažnju da je anonimni autor koristio *Poviesnicu Crne Gore* Milorada Medakovića, za podatke o životu Šćepana Maloga, kao i o Njegoševu odnosu prema tome samozvancu. Iste godine pojavila se u crnogorskom časopisu *Istorijski zapisi* njegova studija „Njegoševa misija u Beču 1850“, pod djelimično izmijenjenim pseudonimom – *Ljeposava Klančić*. Marković je u toj opširnoj radnji dokazao koji je bio glavni motiv Njegošev, da u hladnim danima, novembra i decembra 1850, iako je bio bolestan, putuje u Beč, osporavajući mišljenje onih autora koji su tvrdili da je cilj njegova putovanja bio da izmiri patrijarha Rajačića i budimskoga vladiku Platona Atanackovića. Austrija je bila spriječila da preko njene teritorije (iz Kotora) uvezu Crnogorci oružje koje je Njegoš bio kupio. Njegoš je bivao sve uvjereniji da će Omer-paša Latas, pošto u Bosni poništi otpor begova centralnoj vlasti (Porti), napasti Crnu Goru, što se i dogodilo dvije godine docnije. Austrija je bila zauzela neprijateljski stav prema Crnoj Gori, jer je tada bila u sporu s Pruskom, pa nije šćela dopustiti Crnogorcima uvoz oružja da se ne bi zamjerila Turskoj, koja bi, u slučaju austro-pruskog rata, mogla biti saveznica Pruske. Njegoš je, uz posredovanje bana Jelačića, uspio da predsjednik vlade Švarcenberg ukloni zabranu prono-

³⁵ E(piskop) ž(ički) V(asilije), „Nekvalifikovani reporter“, *Pravoslavlje*, br. 75, Beograd, 14. maja 1970, str. 4. Vasilije tvrdi da Marković „izmišlja stvari koje je svakako nekad sanjao ili sanja pa mu se one sada čine kao prava realnost“.

³⁶ O tome pismu vidi: D. Radojević, *Tri zabranjene knjige Savića Markovića Štedimlje*, Podgorica 2008, str. 16–17.

³⁷ Ljubica Klančić, „Kritika Šćepana Malog od jednog Njegoševog savremenika“, *Stvaranje*, br. 9–10, Cetinje, 1961, str. 735–751.

šenja oružja preko Kotora. Ta odluka došla je pošto je uz posredovanje ruskog cara postigut sporazum između Austrije i Pruske.

U radnji „Šest priloga o Njegošu“³⁸ obradio je Marković šest tema, dokumentovano i sažeto. Kad su u pitanju rezultati arhivskih istraživanja Rista J. Dragičevića, oko različitog datiranja Njegoševa rođenja,³⁹ Marković je, odujući priznanje njegovu istraživačkom naporu, našao nove podatke koji potvrđuju Dragičevićev zaključak. Književnik Stanko Vraz, koji je visoko cijenio Njegoševo pjesničko djelo, kad je odlučio da piše o *Gorskom vijencu* i *Luči mikrokozma*, zatražio je od Milorada Medakovića da mu uputi Njegoševe biografske podatke. Medaković, koji je tada bio Njegošev sekretar, uputio je Stanku Vrazu, u februaru 1848. godine, tražene biografske podatke, koje je vjerovatno dobio od samoga Njegoša. U toj biografiji stoji da je rođen 1. novembra 1813. godine. Original te biografije čuva se u Nacionalnoj biblioteci u Zagrebu, odakle je S. Marković prepisao i prvi put publikovao. U prilogu pod naslovom „Da li je Njegoš posjećivao američki brod u Napulju?“ – otklonio je S. Marković mistifikaciju Ljubomira Nenadovića koji je opisao navodnu Njegoševu, i njegovu, posetu tome vojnom brodu. Njegošev sestrčić Stefan Perović Cuca, na osnovu pisama koje mu je upućivao Njegošev pratilac Đuko Sredanović, objavio je podatak da je Njegoš, prije nego je Nenadović došao u Napulj, posetio francuski ratni brod koji se bio ukotvio u napuljskoj luci.⁴⁰ Da bi provjerio Nenadovićevo kazivanje, Bogdan Lj. Popović pregledao je arhiv američke mornarice iz 1851. godine i nije našao pomen Njegoševe posete američkom brodu „Nezavisnost“.⁴¹ Ta Popovićeva istraživanja podstakla su Savića Markovića da pokaže da Nenadovićevo *Pismo iz Italije* nijesu pouzdane kao istorijski izvor, „iako su dragocjen dokumenat o Njegošu kao ličnosti“. Potrebno je skrenuti pažnju i na Markovićev zapis „O jednoj namjeri da se ubije Njegoš“, u kome je sugerisao da bi, provjerom arhivske građe, bilo potrebno utvrditi da li je Austrija imala saučesništva u toj zamisli.

U velikoj studiji „Spolia opima“⁴² Savić Marković je tragao za porijeklom kod Crnogoraca ratnoga običaja šećenja glava neprijateljskim vojnicima u boju, i odnošenja kao ratnoga trofeja. Taj običaj je postojao u vojsci Rimske Imperije. Izraz *spolia opima* najprije je označavao materijalni ratni plijen, a

³⁸ Savić Marković Štedimlja, „Šest priloga o Njegošu“, *Književnost*, Beograd, 1963, str. 160–180. Časopis *Književnost*, čiji je urednik bio Eli Finci, a sekretar redakcije Svetlana Velmar-Janković. I ta radnja bila je potpisana istim pseudonimom (*Ljubica Klančić*).

³⁹ R. J. Dragičević, „Godina Njegoševog rođenja“ u: *Članci o Njegošu*, Cetinje, 1949, str. 27–35.

⁴⁰ *Serbske novine*, br. 21, 22. feb. 1851.

⁴¹ Prilozi za *književnost, istoriju, jezik i folklor*, 1–2, 1959.

⁴² (Ljubica Klančić), „Spolia opima“, *Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju*, knj. III, Cetinje, 1963, str. 219–276.

u taj plijen spadala je i glava vođe neprijatelja. Šećenje glava protivniku bio je i turski običaj, koji su Crnogorci prihvatili od njih, da bi im vraćali, za počinjeno zlo, na isti način. Tokom viševjekovnog otpora agresorima, kod Crnogoraca je običaj šećenja glava dobijao „naročit smisao, različit od smisla što ga ima kod drugih naroda“. Njegoš je tvrdio da Crnogorci sijeku glave samo u sudarima s Turcima, a da to ne čine neprijateljima koji su hrišćani. Duh ratnoga natjecanja podstakao je Njegoš podizanjem *Tablje* (kule) na platou iznad Cetinjskoga manastira, 1835. godine.⁴³ *Tablja* je podignuta da bi u njoj bio smješten odred straže, 24 stražara i jedan serdar. Marković misli da su na *Tablji* isticane turske glave od 1836. godine, jer je za to bio jak motiv: pogibija 52 Crnogorca na Grahovu. Prilikom posete Crnoj Gori (1844), engleski egiptolog J. G. Wilkinson,⁴⁴ govorio je Njegošu da treba odustati od toga varvarskog običaja. Njegoš mu je odgovorio, da bi Crnogorci odustali, ali kad bi to prvo učinili Turci, jer kad bi bilo prvo crnogorsko odustajanje, onda bi se to kod Turaka shvatilo kao crnogorska slabost. Tada je Wilkinson pošao u Mostar, kod hercegovačkoga Ali-paše Rizvanbegovića, da posreduje, da bi Turci prvi odustali od šećenja glava. To posredovanje opisao je sam Wilkinson. Marković smatra da je isticanje turskih glava na *Tablju* trajalo do septembra 1850. godine. Turci su mnogo ranije metali pošećene crnogorske glave na više tvrđava: Skadar, Podgorica, Spuž, Nikšić, Mostar, Trebinje, Travnik, i dr. Studija „Spolia opima“ rezultat je širokoga istraživanja u izvorima i literaturi, što S. Markovića Štedimlju izdvaja među rijetke, uzorne istraživače crnogorskoga stanja duha Njegoševa vremena.

Poznato je da je Njegoš pokušavao da se prilagodi odnosima koji su vladali u aristokratskim društvima tadašnje Evrope, da bi smanjio prepreke u komunikaciji crnogorskih predstavnika s institucijama tih zatvorenih krugova. Marković je otkrio u bečkome arhivu tri diplome koje je Njegoš izdao Stefanu Peroviću Cuci, Andriji Peroviću i Ivanu Aleksiću, da su pripadnici „drevne visokoblagorodne crnogorske familije“, odnosno „starinske kneževske porodice“. Stefan je, uz tu diplomu, predao molbu u Beču da bi se mogao potpisivati titulom „knez“, ali ta molba nije bila prihvaćena.⁴⁵ Te činjenice dopunjavaju sliku Njegoševa vremena, u kome se ostvarivao kao pjesnik, državnik i diplomata.

⁴³ Sto godina docnije, 1935, *Tablju* je porušila inžinjerska jedinica Zetske divizijske oblasti, zbog pripreme terena za podizanje katedrale koja je trebala biti posvećena Savi Nemanjiću (D. Radojević, „Još jedan atak na Cetinjski manastir“, u: *Opet crnogorske teme*, izd. DANU, Podgorica, 2009, 91–96.)

⁴⁴ John Gardner Wilkinson autor je knjige *Dalmatien und Montenegro* (London, 1848).

⁴⁵ (Ljubica Klančić), „Njegoševe diplome“, *Književne novine*, br. 299, Beograd, 15. aprila 1967, str. 9.

U svojoj knjizi *Petar Petrović Njegoš* (Moskva, 1887), P. A. Lavrov naveo je ocjenu situacije u Crnoj Gori nakon Njegoševe smrti, iz časopisa *Ruskij arhiv*, za godinu 1867, kao izvještaj anonimnoga ruskog diplomate. Više je istraživača tragalo za tim tekstom, ali ga nijesu uspijevali naći, jer ga u toj godini izlaženja *Ruskog arhiva* nije bilo. Istoričar Risto J. Dragičević, u radnji „Crna Gora krajem 1851. godine“,⁴⁶ piše da „u našoj zemlji niko nema traženi *Ruski arhiv*“ za 1867. godinu. Međutim, S. Marković Štedimlija otkrio je da je u pomenutoj knjizi P. A. Lavrova pogrešno navedena godina kad je tekst anonimnog ruskog diplomate objavljen, jer je publikovan 1876. godine, tj. deset godina docnije. Marković je dalje utvrdio da se tu ne radi o jednoj anonimnom članku, „nego o nizu povjerljivih političkih izvještaja nekog diplomatskog činovnika, koji je, po svoj prilici, bio na radu u ruskom poslanstvu u Beču“. Ti izvještaji su objavljeni pod naslovom *Crnogorski poslovi*, i oni otkrivaju odnos Rusije prema Crnoj Gori, o prilikama poslije Njegoševe smrti, do početka 1852. godine. Videći značajne podatke u tim izvještajima, Marković ih je preveo na crnogorski jezik, i uz svoje vrijedne komentare, učinio dostupnim naučnoj javnosti.⁴⁷

Kad govorimo o Saviću Markoviću Štedimliji kao tumaču Njegoševa uticaja na crnogorsku nacionalnu svijest, nužno je pomenuti njegovu studiju *Osnovi crnogorskog nacionalizma*,⁴⁸ đe je valjano ocijenio dugotrajni udio Njegoševe misli koja je zbog pjesničkog uobličjenja bila sugestivnija. Marković kaže da je Njegoš „udario sve temeljne kamenove crnogorskom nacionalizmu, ali **ne pod pravim imenom**, te ostavio vrata na sve strane (otvorena) za njegovo dalje formiranje“. On je na toj konstataciji zastao, nije pomenuo uticaj S. M. Sarajlije na mladoga Njegoša.⁴⁹

Proučavanje Njegoševa državničkog i pjesničkog puta vršio je Savić Marković Štedimlija u međuratnome periodu, od 1931. do 1940. godine, a zatim poslije izlaska iz ruskih i jugoslovenskih zatvora, od 1960. do 1969. godine. U člancima koji su nastajali prije Drugoga svjetskog rata preovlađuje publicistički metod koji sadrži i polemičke elemente. Ti su članci i obimom kraći. U drugoj fazi svoga rada, kad je mogao, zbog sudske zabrane, da objavljuje samo pod pseudonimom, nastajale su radnje koje su rezultat arhivskoga i drugoga istraživanja. U njima je Savić Marković donosio do tada nepoznate činjenice iz Njegoševa života. Ove radnje, svojim bogatstvom novih viđenja

⁴⁶ Risto J. Dragičević, „Crna Gora krajem 1851. godine“, *Istorijski zapisi*, sv. 1, 1953.

⁴⁷ Savić Marković Štedimlija, *Borbe i intrige oko nasljedstva Petra II Petrovića Njegoša*, Zagreb, 1969.

⁴⁸ Savić Marković Štedimlija, *Osnovi crnogorskog nacionalizma*, Zagreb, 1937, str. 109. Isto u: *Tri zabranjene knjige Savića Markovića Štedimlje*, izd. DANU, Podgorica 2008.

⁴⁹ Vidi o tome: D. Radojević, *CXIV godina i ličnosti*, izd. DANU, Podgorica 2011.

činjenica, kao i naučnom obradom – predstavljaju nezaobilaznu dopunu odabrane literature o Petru II Petroviću Njegošu.

Bibliografija

- Čirgić, Adnan: „Je li Njegoš genocidni pjesnik“, *Matica*, br. 55, 2013.
- Dragičević, Risto J.: „Crna Gora krajem 1851. godine“, *Istorijski zapisi*, sv. 1, 1953.
- Dragičević, Risto J.: „Godina Njegoševog rođenja“, u: *Članci o Njegošu*, Cetinje, 1949.
- Nikolajević, Dušan S.: „Revizija vrednosti Gorskog vijenca“, *Pravda*, 1928.
- Radojević Danilo: *CXIV godina i ličnosti*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2011.
- Radojević, Danilo: „Njegoš, njegovo vrijeme i djelo“, predgovor *Gorsko-me vijencu*, Školska knjiga, Zagreb, 1981.
- Radojević, Danilo: *Opet crnogorske teme*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2009.
- Radojević, Danilo: *Tri zabranjene knjige Savića Markovića Štedimlije*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2008.
- *Rječnik Njegoševa jezika*, knj. II, Beograd – Titograd – Cetinje, 1983.
- Štedimlija Savić Marković (Ljubica Klančić): „Njegoševe diplome“, *Književne novine*, br. 299, Beograd, 1967.
- Štedimlija Savić Marković, *Borbe i intrige oko nasljedstva Petra II Petrovića Njegoša*, Zagreb, 1969.
- Štedimlija, Savić Marković (Klančić, Ljubica): „Kritika Šćepana Malog od jednog Njegoševog savremenika“, *Stvaranje*, br. 9–10, Cetinje, 1961.
- Štedimlija, Savić Marković (Marković, Tomaš): „Njegoševo zanimanje za Lipsku pećinu“, *Stvaranje*, 9–10, 1961.
- Štedimlija, Savić Marković (Marković, Tomaš): *Istorija prosvjete i školstva u Crnoj Gori*, Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke republike Srbije, Beograd, 1969.
- Štedimlija, Savić Marković (Ljubica Klančić): „Spolia opima“, *Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju*, knj. III, 1963.
- Štedimlija, Savić Marković: „Degradiranje Njegoša. Psihologija u *Gorskom vijencu* od Dragoljuba Brankovića“, *Zeta*, br. 10, 1936.
- Štedimlija, Savić Marković: „Djelo sestre Batričeve“, *Nova Evropa*, br. 11, Zagreb, 1935.
- Štedimlija, Savić Marković: „Dr Henrik Batovski o Crnoj Gori“, *Zeta*, br. 7, Podgorica, 1938.

- Štedimlja, Savić Marković: „*Dramatizacija* Gorskog vijenca od Stanka Perunovića, *Zeta*, 1934.
- Štedimlja, Savić Marković: „Gete i Njegoš“, *Zeta*, br. 39, sv. 4–5, br. 40, Podgorica, 1934.
- Štedimlja, Savić Marković: „*Gorski vijenac* anatemisan“, *Zeta*, god. 8, Podgorica, 1937.
- Štedimlja, Savić Marković: „Gundulić i Njegoš“, *Obzor*, br. 42, Zagreb, 1938.
- Štedimlja, Savić Marković: „Ko kleveta Njegoša“, *Zeta*, br. 46, 1935.
- Štedimlja, Savić Marković: „Neslaganje Njegoša i Mažuranića, *Letopis matice srpske*, sv. 1–2, jul – avgust, 1931.
- Štedimlja, Savić Marković: „Njegoš i Tomazeo“, *Obzor*, br. 186, Zagreb, 1937.
- Štedimlja, Savić Marković: „Njegoševa formula sile“, *Nova Evropa*, knj. XXVI, br. 12, Zagreb, 1933.
- Štedimlja, Savić Marković: „Njegoševa teorija genija“, *Zeta*, 1937.
- Štedimlja, Savić Marković: „Osveta kao kršćanska dužnost“, *Mladost*, god. XII, br. 9, Zagreb, 1933.
- Štedimlja, Savić Marković: „Šest priloga o Njegošu“, *Književnost*, Beograd, 1963.
- Štedimlja, Savić Marković: „Vatronosne riječi. Njegoš pjesnik slobode“, *Naša zemlja*, god. III, br. 2, Beograd, 1939.
- Štedimlja, Savić Marković: „Zagonetka Popa Dukljanina“, *Crkva u svijetu*, br. 1, Split, 1969.
- Štedimlja, Savić Marković: „Znamo tko vodi kampanju protiv Njegoševa mauzoleja“, *Vjesnik*, Zagreb, 1970.
- Štedimlja, Savić Marković: *Crna Gora u Jugoslaviji*, 1936.
- Štedimlja, Savić Marković: *Deset godina u gulagu*, knjiga I i II, Matica crnogorska, Podgorica, 2004.
- Štedimlja, Savić Marković: *Osnovi crnogorskog nacionalizma*, Zagreb 1937.
- Štedimlja, Savić Marković: *Skidanje maske*, Zagreb, 1932.
- Vasilije, episkop žički: „Nekvalifikovani reporter“, *Pravoslavlje*, br. 75, 1970.
- Wilkinson, John Gardner: *Dalmatien und Montenegro*, London, 1848.

Danilo RADOJEVIĆ

**SAVIĆ MARKOVIĆ ŠTEDIMLIJA ON NJEGOŠ
AND MONTENEGRO OF HIS TIME**

The present paper discusses the study of Njegoš statesmanship and poetic works, conducted by Savić Marković Štedimlja in the interwar period, from 1931 to 1940, as well as after leaving the Russian and Yugoslav prisons, from 1960 to 1969. The articles created before World War II are characterized by a journalistic method comprising polemical elements. These articles are shorter as well. In the second phase of his work, when he could, because of an injunction, publish his work only under a pseudonym, Štedimlja created works on the basis of archives and other research, bringing previously unknown facts from Njegoš's life to light. In their wealth of new perceptions of facts and scientific analysis – these studies must supplement the selected literature about Petar II Petrović Njegoš.

Key words: *Njegoš, Savić Marković Štedimlja, Montenegrin literature*